

Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα *legitimitas*: Προκαταρκτικές σκέψεις για μια διεπιστημονική προσέγγιση του ευρωπαϊκού δικαίου

-Η Επιστήμη του Ευρωπαϊκού Δικαίου, διαπνεόμενη από την αίσθηση μιας απατηλής αυτάρκειας, αδιάφορη προς τις αναλύσεις και τις διερωτήσεις των λοιπών ανθρωπιστικών επιστημών (Geisteswissenschaften), αλλά και προς το συστηματικό διάλογο με αυτές, είναι εκ των πραγμάτων καταδικασμένη σε μια παραλυτική στασιμότητα, με απομειωμένη την όποια της αναλυτική ευκρίνεια και μεθοδολογική συνοχή.

- Βασική προσδοκώμενη συνεισφορά του επιστημονικού κλάδου του ευρωπαϊκού δικαίου είναι η συνδρομή στην καλλιέργεια ενός άκρως σημαντικού στοιχείου για την επιβίωση της Ένωσης: στη δόμηση ταυτοτικών τόπων, περιεκτικά το έχω και αλλού ονομάσει - με νοητικό ορίζοντα την απώτατη στιγμή και τελετουργία δικαιικής αποτύπωσης ή και ενστάλλαξης ταυτοτικής υπόστασης στον μακρύ χρόνο: Το Σύνταγμα - «ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα».

I. Εισαγωγικές προ-επισημάνσεις

Το παρόν κείμενο - δεν χρησιμοποιώ, εκουσίως εν προκειμένω, τον όρο μελέτη - έχει ως επιδιωκόμενη στόχευση τη σχηματική καταγραφή των βασικών προκλήσεων που αντιμετωπίζει η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του στίγματος του ευρωπαϊκού δικαίου στο πλαίσιο της δομικής σημερινής κρίσης της ενοποιητικής διαδικασίας. Ως είναι εγγενές σε κάθε συμπύκνωση κάποιων προκαταρκτικών σκέψεων, έτσι και η παρούσα προσδοκά να συντείνει στην καταγραφή ερεθισμάτων προς περαιτέρω επιστημονική διερεύνηση. Αυτή η καταγραφή δεν επιχειρείται με την αξίωση να είναι πλήρης, πόσω μάλλον οριστική, γνωρίζοντας ότι η περαιτέρω εμβάθυνση στην όλη θεματική απαιτεί διεξοδικότερες αναπτύξεις, εννοιολογήσεις και στοιχειοθετήσεις. Δεν ξέρω

εξάλλου, αν θα ήταν ακριβής η εκτίμηση ότι κάθε *συλλογισμός*, πόσω μάλλον *απόφανση*, για το ρόλο και τον αυτοπροσδιορισμό του Δικαίου μπορεί να είναι κάτι άλλο από *ιστορικός*, ήτοι απεικονίζων τη δυναμική και ανάγκη της ιστορικής συγκυρίας, *προκαταρκτικός* και εν τέλει *ημιτελής*.

Κατ' αυτή την έννοια, το *μη οριστικό* της καταγραφής τέτοιων σκέψεων συνδέεται και με την πεποίθηση ότι η οριοθέτηση του ρόλου του Δικαίου στα συμφραζόμενα της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας είναι εγγενώς δυναμική και κατ' ουσίαν απεραίωτη, προσαρμοζόμενη στη διακύμανση της **ανοικτής ιστορικότητας** του πολιτικού πλαισίου της ενωσιακής πορείας: Μια δυναμική διάσταση, η οποία συνεπηρεάζει και τη συγκεκριμενοποίηση της ίδιας της τελολογίας του ενωσιακού εγχειρήματος. Εντούτοις, αυτή η προρρηθείσα παρατήρηση δεν πρέπει να συνιστά ανάσχεση εν σχέσει με την έστω επιγραμματική καταγραφή κάποιων επισημάνσεων ενδεχομένως κρίσιμων για έναν επιστημονικό κλάδο, το ευρωπαϊκό δίκαιο, εξόχως κομβικό, αλλά και έχοντα συχνά τύχει μιας μάλλον αποστειρωμένης προσέγγισης στη μέχρι σήμερα επιστημονική παραγωγή. Το αποστειρωμένο της προσέγγισης, επεξηγώ προεισαγωγικά, ανάγεται, θεωρώ, κατά κύριο λόγο σε μια ενίοτε αυτάρεσκα αυτοπεριοριστική, αλλά τόσο λειψή -ειδικά σήμερα- πρόσληψη του ευρωπαϊκού δικαίου ως μιας νοητής επιστημονικής νησίδας λίγο πολύ αποκομμένης από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Ενόψει τούτου, το παρόν κείμενο αναδεικνύει ως χρήσιμο εργαλείο για την επιστημονική προσέγγιση και κατανόηση της ενωσιακής έννομης τάξης τη μεθοδολογική προσέγγιση μιας *στοχαστικής, κριτικής διεπιστημονικότητας* (κατά την έννοια της *reflexive interdisciplinarity*)¹. Αυτή εν πολλοίς συνυφαίνεται με την προσπάθεια κριτικής

¹ Πρβλ. με περαιτέρω παραπομπές Al. Kemmerer, *Krise des Europarechts*, *Europarecht in der Krise: Recht, Politik und Ökonomie*, Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL), Research Paper No. 2017-22, M. Nettesheim, *Krisen im Recht und Krise des Rechts – Oder: Ist die Finanzkrise auch eine Rechtskrise?*, *EUROPARECHT* 2016, Beiheft 1, σελ. 1 επ. Βλ. επίσης H. Delfs, *Komplementäre Integration. Grundlegung und Konstitutionalisierung des Europarechts im Kontext*, Tübingen 2015, F. Nicola/B. Davies (εκδ.), *EU Law Stories: Contextual and Critical Histories of European Jurisprudence*, Cambridge 2017, J. Bailleux, *Penser l'Europe par le droit: L'invention du droit communautaire en France*, Paris 2014.

θέασης του ευρωπαϊκού δικαίου και του ρόλου του σε στενή συνύφανση με τα συν-φραζόμενα (Kontexte)², εντός των οποίων το Δίκαιο παράγεται και εξελίσσεται (intra- und interdisziplinäre Kontextualisierung).

Επανέρχομαι κατ' αυτή την έννοια σε προκαταρκτικές σκέψεις που έχω και αλλού διατυπώσε σε κείμενά μου³ για το σημαντικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει το ευρωπαϊκό δίκαιο στις συμπληγάδες της πολυσχιδούς κρίσης της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας. Ενόψει του ότι αυτή η κρίση, όπως και κάθε δομική κρίση της ενωσιακής οντότητας, οφείλει να αξιοποιείται για τη συγκρότηση του ταυτοχρόνως ανοικτού και μαχόμενου θεσμικού της μέλλοντος, η πρωτογενής μεθοδολογική αφετηρία αυτών των σκέψεων είναι κοινή: Το διαρκές της προσπάθειας απόρριψης της αυτοαναφορικότητας του επιστημονικού λόγου, ενόψει του ότι και ο ίδιος συγκροτείται εντός συγκεκριμένων συμφραζομένων και αναλυτικών δεδομένων, τα οποία αναμορφώνει, αναδομεί συντασσόμενος με υφιστάμενα αναλυτικά σχήματα και ενίοτε συγκροτών νέα.

II. Σύγχρονες προκλήσεις για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο

1. Προκλήσεις για το εν γένει Δίκαιο και την επιστήμη του

² Αυτή η προσέγγιση συγκλίνει προφανώς και με τις ευρύτερης εμβέλειας θεμελιακές σκέψεις του Derrida για τη διασύνδεση της γλώσσας με την κατασκευή νοήματος, οι οποίες συχνά σχηματικά συμπυκνώνονται στην εμβληματική φράση «*il n'y a pas de hors-texte*». Ο Derrida επεξήγησε (βλ. J. Derrida, *Afterwords: Toward An Ethic of Discussion*, Col. Limited, Inc, Northwestern University Press, 1988, σελ. 136) ως εξής την εν λόγω πολυσχολιασμένη του διατύπωση 'which for some has become a sort of slogan, in general so badly understood, of deconstruction (...) means nothing else: there is nothing outside context'. Πρβλ. σχετικά με περαιτέρω παραπομπές Chr. Turner, Jacques Derrida: Deconstruction, <http://criticallegalthinking.com/2016/05/27/jacques-derrida-deconstruction>

³ Α. Μεταξάς, Ο "επαπειλούμενος" δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος - Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας, Το Σύνταγμα (ΤοΣ), Τεύχος 1^ο, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2012, σελ. 293 επ., Α. Μεταξάς/Ι. Pernice, Η Ευρώπη σε Κρίση, Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2015.

Το Δίκαιο καθίσταται καθημερινά όλο και πιο πολυδιάστατο, πολυαναφορικής προέλευσης, **‘πολυκαταγωγικό’** - αυτός θα μπορούσε να είναι ένας όρος που θα εδύνατο να υιοθετηθεί στην εγχώρια επιστημονική μας συζήτηση, για να αποτυπώσει ακριβέστερα το φαινόμενο ότι το Δίκαιο υπόκειται σήμερα σε ευρεία διάχυση των κανονιστικών του πηγών -. Έννομες τάξεις και δικαιικά συστήματα διαπλέκονται, διαμορφώνουν σχέσεις πλουραλιστικής συνύπαρξης ή και μείζονος ανταγωνισμού.⁴ Η θεωρία της αμιγώς κρατικής, ή έστω, εν στενή εννοία κρατικογενούς προέλευσης της δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας, έχει και αυτή πολλαπλώς αμβλυνθεί. Η ‘υφαρπαγή του νόμου’, με άλλα λόγια, η αποστασιοποίηση της διαδικασίας κανονιστικής παραγωγής από τη θεσμοποιημένη πολιτική εξουσία, αλλά και το φαινόμενο της ‘μετοίκησης’ του Νόμου από τη σφαίρα επιρροής και αρμοδιότητας της νομοθετικής εξουσίας, η οποία είναι παραδοσιακά επιφορτισμένη με τη νομοπαραγωγή⁵, αλλά ενίοτε και από τις κοινωνικές δομές, εντός των οποίων ο Νόμος θα εφαρμοσθεί⁶, θέτουν και αυτά μείζονα και σύνθετα θέματα αναζήτησης και, εν συνεχεία, νομιμοποίησης της νομοθετικής ‘αυθεντίας’. Και όλα τούτα σ’ ένα περιβάλλον έντονης διαπλοκής του εθνικού με το υπερεθνικό και μεταεθνικό επίπεδο, αλλά και ποιοτικών μεταλλάξεων του ίδιου του εξουσιαστικού φαινομένου και των τεχνικών της κυβερνητικής ή, πλέον, της λεγόμενης ‘διακυβέρνησης’. Μεταλλάξεων αναπόφευκτων στην εποχή της συντετμημένης πολιτικής διαβούλευσης και του περιορισμού του εν γένει ουσιαστικά στοχαστικού χρόνου, λόγω και της ραγδαίας επικυριαρχίας των νέων τεχνολογιών.⁷

⁴ Πρβλ. D. Grimm/Al. Kemmerer/Chr. Möllers, ‘Recht im Kontext. Ausgangspunkte und Perspektiven’, στο: των ιδίων (επιμ.), Gerüchte vom Recht, Nomos Verlag, Schriftenreihe „Recht im Kontext“, Bd. 1, 2015, σελ. 11 επ.

⁵ Α.Ι.Δ. Μεταξάς, ‘Καταστάσεις ανάγκης. Άδοξες μορφές και διλημματικές πρωταρχίες’, στο: του ιδίου, Το Δίκαιο της ανάγκης και η διάσταση της νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου, Επετειακή Ανατύπωση, 2017, Εκδ. Ευρασία, σ. 361 επ.

⁶ Βλ. J. Eckert, Gerüchte vom Recht, ό.π., σελ. 227.

⁷ Βλ. Α.Ι.Δ. Μεταξά, ό.π.

Τούτων λεχθέντων, οι προκλήσεις για τη νομική επιστήμη και το Δίκαιο εν γένει είναι, θα έλεγα, κορυφαίες και βιωτικές. Η νομική επιστήμη καλείται να βρει τους κώδικες, αλλά και τις βέλτιστες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, για να συγκροτήσει την αυτοκατανόησή της σ' ένα πλαίσιο μιας όλως απαραίτητης, ως προαναφέρθηκε, κριτικής, *στοχαστικής* διεπιστημονικότητας, αλλά, θα προσέθετα, και κριτικής επανεπεξεργασίας ενός φορμαλισμού σε σχέση με τις προσεγγίσεις που διέπουν τη διακλαδική δόμησή της. Ποιες είναι σήμερα, άραγε, οι 'σαφείς' διαχωριστικές γραμμές μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, ποια η διάκριση μεταξύ εθνικού δικαίου και υπερεθνικού -αυξημένης μάλιστα τυπικής ισχύος- ευρωπαϊκού δικαίου, του οποίου η κανονιστική διείσδυση ολοένα και μεγεθύνεται, καταλαμβάνοντας, κατ' ουσίαν, όλες τις πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας; Ποια τα διακυβεύματα εσωτερικών διασφαλίσεων μείζονος μάλιστα νομιμοποίησης, που πρέπει να διασφαλίζει ένα σύστημα Δικαίου, ως το ενωσιακό, όταν συγκροτείται από κανονιστικές επιταγές, οι οποίες όχι μόνο διεισδύουν στις, κατά την παραδοσιακή έστω θεώρηση, 'δημοκρατικά' νομιμοποιημένες εθνικές, αλλά και υπερέχουν αυτών; Τα προαναφερόμενα, ενδεικτικά διατυπώνόμενα ερωτήματα αυτονοήτως δεν μπορούν εδώ να απαντηθούν. Είναι τόσο θεμελιακά που ακόμη και η συνοπτική τους προσπέλαση δια της διατύπωσης κάποιων θέσεων του γράφοντος θα τα αδικούσε κατ' ουσίαν. Χρήσιμο είναι, εντούτοις, να συναχθούν από τις εμπειρεχόμενες σε αυτά διερωτήσεις δύο προκαταρκτικά θεμελιακά συμπεράσματα:

α) Η αυτοαναφορική, στενά δογματική, προσέγγιση του Δικαίου συνάντησε προ πολλού τα όριά της. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο, θα έλεγα -εξαρχής ίσχυε κατ' εξοχήν εδώ- για τον κλάδο του ευρωπαϊκού δικαίου. Η προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας του (στο ενωσιακό δίκαιο μάλιστα συχνότατα νομολογιακά διαπλασμένου) κανόνα δικαίου ερήμην των κοινωνικών, ιστορικών, αισθητικών, πολιτικών και ψυχολογικών ακόμη συμφραζομένων («Kontexte»)⁸, καθώς και του εν γένει πλαισίου, εντός του οποίου αυτός

⁸ Η διερεύνηση αυτών των συμφραζομένων του κανόνα δικαίου παραπέμπει, βέβαια, σε μια διαδικασία εγγενώς ρευστή και μη επιδεχόμενη (ή τουλάχιστον όχι πάντα) 'οριστικών' απαντήσεων, με την έννοια ότι τα εκάστοτε 'συμφραζόμενα'

παρήχθη, είναι όχι μόνον αλυσιτελής, αλλά και κατά κανόνα λανθασμένη: θα οδηγήσει κατά πάσα πιθανότητα σε μείζονες απορίες ή, το χειρότερο, σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Επιστήμη του Ευρωπαϊκού Δικαίου διαπνεόμενη από την αίσθηση μιας απατηλής αυτάρκειας, αδιάφορη προς τις αναλύσεις και τις διερωτήσεις των λοιπών ανθρωπιστικών επιστημών (Geisteswissenschaften), αλλά και προς το συστηματικό διάλογο με αυτές, είναι εκ των πραγμάτων καταδικασμένη σε μια παραλυτική στασιμότητα, με απομειωμένη την όποια της αναλυτική ευκρίνεια και μεθοδολογική συνοχή.⁹

β) Εν όψει της πολλαπλότητας των πηγών δικαίου, της συνύπαρξης πλειόνων εννόμων τάξεων, της συμβίωσης δικαιοκτών συστημάτων, αλλά και της εν γένει μετάλλαξης του εξουσιαστικού φαινομένου προς κατευθύνσεις δυσχερώς προσπελάσιμες από την παραδοσιακή πολιτειολογική θεώρηση, η νομική επιστήμη οφείλει να επαναπροσεγγίσει ερμηνευτικά θεμελιακές έννοιες, στη βάση των οποίων συγκροτούσε την αυτοκατανόησή της, να εντοπίσει το ποιοτικώς διαφοροποιημένο πλέον εννοιολογικό τους περιεχόμενο και να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις της αναφορικά με αυτό.

τοποθετούνται, με τη σειρά τους, εντός άλλων πολυσχιδών συμφραζομένων. Εδώ, τίθεται το θέμα της επιλογής των κριτηρίων της αναλυτικής προσέγγισης της μεθοδολογίας του Δικαίου, επί των οποίων δύναται να δομηθεί η De-Kontextualisierung, διαδικασία συναφής με την ντεριντιανή αποδόμηση. Αυτά τα σύνθετα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα δεν μπορεί να αναλυθούν επαρκώς στο παρόν κείμενο. Για διεξοδικές αναλύσεις επ' αυτού, πρβλ. D. Grimm/Al. Kemmerer/Chr. Möllers, ό.π., με περαιτέρω παραπομπή σε W. Ernst, Gelehrtes Recht. Die Jurisprudenz aus der Sicht des Zivilrechtslehrers, σε: Engel/Schön (εκδ.), Das Proprium der Rechtswissenschaft, Tübingen 2007, σελ. 15 επ. Για την εγγενώς „ανοικτή» νοητική διαδικασία της αποδόμησης και τις διαστίξεις μεταξύ Δικαίου και Δικαιοσύνης πρβλ. J. Derrida, Force of Law. The mystical Foundation of Authority, στο: Cornell et all (εκδ.) Deconstruction and the possibility of Justice, Routledge 1992, σελ. 8 επ., όπου και οι αναπτύξεις του J. Derrida σε αντιστοιχία με το κείμενο του W. Benjamin “Για μια κριτική της βίας” („Zur Kritik der Gewalt”).

⁹ Διακηρυκτικά Ul. Haltern, Europarecht und das Politische, Mohr Siebeck, 2005.

2. Οι ειδικότερες προκλήσεις για το ευρωπαϊκό Δίκαιο

Το Δίκαιο, μας λέει ο Ul. Haltern, συνιστά εν γένει πράξη σημασιοδότησης («Praxis der Bedeutungszuschreibung»), δομεί τις προσλήψεις και οπτικές μας, πριν καν δομήσει τον θεσμικό και κανονιστικό ιστό του κοινού μας βίου. «Κατ' αυτήν την έννοια, η έλλειψη σημάνσεων στο ενωσιακό επίπεδο είναι γνήσιο θέμα της νομικής επιστήμης.»¹⁰

Μια προσεκτική ματιά στην ιστορική εξελικτική πορεία της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας πείθει πράγματι ότι είναι δεν είναι ανακριβής ο ισχυρισμός ότι διαχρονικά το Δίκαιο έθεσε τις προϋποθέσεις αλλά και διαμόρφωσε τις μορφές¹¹ της θεσμικής ωρίμανσης του ενωσιακού εγχειρήματος και η Πολιτική ακολούθησε¹². Το Δικαστήριο της Ένωσης (ΔΕΕ) μέσω της νομολογίας του (α) και (β) η νομική θεωρία, σε σημαντικό της τμήμα, συνέτειναν καίρια στη θεμελίωση της *differentia specifica* της ενωσιακής έννομης τάξης αλλά και στην υπέρβαση του εγγενούς σε κάθε υπερεθνικό δίκαιο σχετικού ελλείμματος κανονιστικότητας, ήτοι της ελαττωμένης αυτόματης δεσμευτικότητας και επιβολής των θεσπίσεων του.

(α) Είναι αληθές και οφείλει να αναδεικνύεται, ότι το ΔΕΕ μορφοποίησε το **ισχύον** σε χρόνο που το πολιτικό όχι μόνο δεν ήταν έτοιμο να το πράξει, αλλά και αντιτίθετο ρητά στην ίδια την ωρίμανση της ενωσιακής έννομης τάξης και,

¹⁰ Ul. Haltern, *Europarecht und das Politische*, ό.π., σελ. 2: „Das europäische Bedeutungsdefizit ist folglich ein genuines Thema der Rechtswissenschaft“.

¹¹ Για τη διασύνδεση και αλληλεπίδραση Νόμου και Μορφής (Gestalt) σ' ένα ευρύτερο επίπεδο φιλοσοφικής θεώρησης, η οποία στη συνέχεια συνυφάνεται με την Gestalt Theory σε επιμέρους κλάδους των κοινωνικών επιστημών πρβλ. τις αναπτύξεις του K. Riezler, *Gestalt und Gesetz – Entwurf einer Metaphysik der Freiheit*, Halle 1924, όπου και η εμβληματική εισαγωγική φράση: “Die Wissenschaft entdeckt Gesetze; um Gestalten weiß das Lebendige“.

¹² Πρβλ. τις διεξοδικές τεκμηριώσεις σε Α. Μεταξά, *Σκέψεις για την ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης*, *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Τεύχος 3/2016, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 346 επ. Βλ. επίσης τις όλως ενδιαφέρουσες αναπτύξεις στο Ulrich Haltern / Andreas Bergmann (επιμ.), *Der EuGH in der Kritik*, Tübingen, Mohr Siebeck 2012.

δί' αυτής, στη θεσμική ωρίμανση της ενοποιητικής διαδικασίας. Ενδεικτική εδώ είναι η δόμηση όχι απλώς περιφερειακών θεωρητικών αρχών αλλά **των ίδιων των δογματικών θεμελίων του ενωσιακού δικαίου**: Το τρίπολο, αρχή της υπεροχής, αρχή του αμέσου αποτελέσματος και η αρχή της ευθύνης των κρατών μελών επί παραβάσεων του ενωσιακού δικαίου, κατ' ουσίαν ποτέ δεν υπήρξε απόρροια πολιτικής αυτοδέσμευσης και τοποθέτησης του ενωσιακού νομοθέτη, αν τούτο έγινε τόπος πολιτικής συναίνεσης μεταξύ των κρατών μελών – σε ποιο βαθμό αυτό ακόμη και σήμερα περιβάλλεται με πεποίθηση κατ' ουσίαν σύνταξης και συναίνεσης, είναι μια άλλης τάξεως συζήτηση -, το οφείλει στη δυναμική, επεκτατική τελλογία του Δικαστηρίου. **Το Δίκαιο συνεπώς έθεσε τις προϋποθέσεις της θεσμικής ωρίμανσης της ενοποιητικής διαδικασίας και η πολιτική ακολούθησε**. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εν προκειμένω συνιστά η πολυσχιδούς επίδρασης και συμβολισμού στοιχειοθέτηση της ευθύνης των κρατών μελών επί παραβάσεων του ενωσιακού δικαίου, αρχής γενομένης από τη θεμελιακή απόφαση Francovich¹³.

(β) Η επιστημονική θεωρία του ευρωπαϊκού δικαίου συνέδραμε δια της διαμόρφωσης των διανοητικών και επιστημολογικών προϋποθέσεων ουσιαστικής αποδοχής της ποιοτικής θεσμικής ωρίμανσης του ενοποιητικού φαινομένου. Αν και η προσπάθεια κατέτεινε αρχικά κατά κύριο λόγο στην εμπέδωση των βασικών ενωσιακών ελευθεριών και των κανονιστικών προϋποθέσεων της εν γένει Ενιαίας Αγοράς, στην πορεία κατέστη σαφές ότι το Δίκαιο ήταν ανάγκη να υποβοηθήσει και άλλες, πιο εξελιγμένες, κατ' ουσίαν πολιτικές στοχεύσεις και ταυτοτικές αναγκαιότητες: εκκινώντας από την

¹³ Ως γνωστόν δεν υφίσταται καμία, ακόμη και σήμερα, κοντά 30 έτη μετά τη δημοσίευση της κομβικής απόφασης Francovich, ρητή κανονιστική θέσπιση της όλως θεμελιακής αρχής της ευθύνης των κρατών μελών σε κάποια κανονιστική πηγή του ενωσιακού δικαίου, γεγονός προφανώς όχι τυχαίο. Εντούτοις, η ισχύς της - ως τυπικό παράδειγμα *ultra vires* νομολογιακής δράσης χαρακτηρισθείσας από μείζον μάλιστα τμήμα της ευρωπαϊκής επιστημονικής θεωρίας - αρχής δεν αμφισβητείται σήμερα από καμία πλευρά. Πρβλ. αναλυτικά Α. Μεταξά, Ευθύνη του Δημοσίου για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου από αποφάσεις των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, με κριτικές αναφορές στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως έκφραση μιας ηθικής κανονιστικότητας του ενωσιακού πεδίου, οργανώνοντας κανονιστικά τη δομική αρχή και αξία της ενωσιακής αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών¹⁴ και φθάνοντας μέχρι τη συγκρότηση του ενωσιακού **πολίτη** δια της θέσπισης της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, της Unionsbürgerschaft.

Στο εγγύς παρελθόν, είχα διατυπώσει και αλλού την κάτωθι επισήμανση, η οποία μάλλον δεν έχει (δυστυχώς) απωλέσει την επικαιρότητά της: Η ευρωπαϊκή ενοποίηση βιώνει μια εποχή αποδόμησης βεβαιοτήτων και ριζικού μετασχηματισμού των θεμελιακών θεσμικών και σημασιολογικών σταθερών, με βάση τις οποίες συγκροτούσε τον προσανατολισμό της, αλλά και τις κανονιστικές οριοθετήσεις και επιλογές της. Αυτή η διεργασία έχει πλήξει βαθύτατα τους δομικούς συνεκτικούς δεσμούς της, έχει αμβλύνει το αίσθημα του συνανήκειν των πολιτών της, οδηγεί δε και σε μια αυξημένη απροσδιοριστία σε σχέση με την 'τελολογία' της (Finalität), τον σκοπό δηλαδή της κοινής μας πορείας, αλλά και το περιεχόμενο μιας συνεκτικής κοινής αφήγησης (Narrativ) που νοηματοδοτεί τον κοινό αυτοπροσδιορισμό μας.¹⁵

Από κοινού με αυτές τις επισημάνσεις, διετύπωσα την άποψη ότι, σε αυτή τη δύσκολη καμπή μείζονος δυσανεξίας της Πολιτικής, βασική προσδοκώμενη συνεισφορά του επιστημονικού κλάδου του ευρωπαϊκού δικαίου είναι η συνδρομή στην καλλιέργεια ενός άκρως σημαντικού στοιχείου για την επιβίωση της Ένωσης: στη δόμηση ταυτοτικών τόπων, περιεκτικά το έχω και αλλού

¹⁴ Βλ. αναλυτικά Θ. Γαλάνη, Η αλληλεγγύη στην ενωσιακή δικαιοταξία - Απόπειρα προσέγγισης μιας θεμελιακής αξιακής αρχής του ενωσιακού δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη 2017.

¹⁵ Α. Μεταξάς στο: Α. Metaxas/I. Pernice, Η Ευρώπη σε Κρίση. Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική, Δίγλωσση Έκδοση (ελληνικά-γερμανικά), Εκδόσεις Σιδέρης, Απρίλιος 2015. Για την έννοια και τη σημασία του «αφηγήματος» για την Ένωση, πρβλ. με περαιτέρω παραπομπές W. Streeck, Narrative über Europa. Geschichten, Märchen, Sakralisierungen und andere dienliche Konstrukte, Lettre International 117, σελ. 59 επ., F. Weber, Formen Europas. Rechtsdeutungen, Sinnfrage und Narrativ im Rechtsdiskurs um die Gestalt der Europäischen Union, Der Staat 55 (2016), σελ. 151 επ., Al. Assmann, Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur? 2. Aufl. 2018, Wien – Picus, σελ. 20 επ.

ονομάσει - με νοητικό ορίζοντα την απώτατη στιγμή και τελετουργία δικαιοσύνης ή και ενστάλλαξης ταυτοτικής υπόστασης στον μακρύ χρόνο: Το Σύνταγμα – «ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα»¹⁶. Η συζήτηση για την κρίση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού πρέπει, θεωρώ, να υπηρετεί αυτή την καίρια λειτουργικότητα της συμβολής στη συγκροτημένη διατύπωση απόψεων σε σχέση με την ταυτότητα της Ένωσης, αλλά και την (σήμερα πλέον) κρίσιμη τελολογία της. Με άλλα λόγια: Το ευρωπαϊκό Δίκαιο και ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός οφείλει να συντείνει θεμελιακά στην ανάγκη η Ένωση να «προκαλέσει την υποστήριξή της» από τους πολίτες¹⁷ συγκροτώντας τις προς τούτο προϋποθέσεις.

Αυτή η επιδιωκόμενη συμβολή συναρτάται άμεσα (αλλά και διέρχεται μέσω αυτής) και με την κριτική επεξεργασία όρων και εννοιών κομβικών για την αναλυτική προσέγγιση της πολύπλευρης αυτής κρίσης της ενοποιητικής διαδικασίας, δια της οποίας (κριτικής επεξεργασίας) το ευρωπαϊκό δίκαιο θα επανασυγκροτήσει τον ρόλο και την προοπτική του. Στο μέτρο που η προοπτική της ενωσιακής ‘ολοκλήρωσης’, οι ενωσιακοί θεσμοί, αλλά και -τούτο μάλιστα είναι εξόχως επίκαιρο- οι προτάσεις για την έξοδο από την κρίση συγκροτούνται στη βάση κομβικών παραδοσιακών πολιτειολογικών εννοιών (λ.χ. κατάσταση έκτακτης ανάγκης και υπέρβασή της, ‘ομοσπονδιακό κράτος’ ή ομοσπονδία κρατών, κρατική κυριαρχία και συστολή της, σύνταγμα - συνταγματοποίηση, δημοκρατική αρχή και δημοκρατική νομιμοποίηση κ.ά.), η θεωρία οφείλει, νομίζω, αναδεικνύοντας την ιστορικότητά τους, να αντιμετωπίσει τη μεταβλητότητα του περιεχομένου τους. Στο πλαίσιο αυτό, έχει την υποχρέωση να επεξεργαστεί και τις μεθοδολογικές συνέπειες της υπέρβασης του πρωτογενώς κρατικογενούς χαρακτήρα των συγκεκριμένων εννοιών, ο οποίος διαμορφώθηκε μέσα σε όλως διαφορετικές, εν σχέσει με τις σημερινές, πολιτειολογικές και πολιτικές συνθήκες. Το ενωσιακό δίκαιο οφείλει, συνεπώς, να επεξεργαστεί

¹⁶ Βλ. Α. Μεταξά, Ο „επαπειλούμενος» δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος - Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας, ό.π.

¹⁷ Παραφράζω εδώ τη ρωσισιανή διατύπωση για τις αντιλήψεις περί Δικαιοσύνης. Επ’ αυτού πρβλ. το σημαντικό έργο του Γ. Μολύβα, Δικαιώματα και θεωρίες Δικαιοσύνης – Rawls, Dworkin, Nozick, Sen, εκδ. ΠΟΛΙΣ 2004.

τις *σήμερα* αναγκαίες ανανομηματοδοτήσεις αυτών των κομβικών εννοιών. Το *‘σήμερα’* τονίζεται, καθότι η νοηματοδότηση και, εν γένει, η ερμηνευτική προσπέλαση θεμελιακών εννοιών και μεγεθών δεν μπορεί, εξ’ ορισμού, να είναι οριστική¹⁸.

Κατά συνέπεια, αν η επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου δεν σηματοδοτήσει, μέσα και από την κριτική επανεπεξεργασία του εννοιολογικού της εξοπλισμού, την πολύ ευρύτερη λειτουργικότητα του Δικαίου στα σημερινά συμφραζόμενα της κρίσης της ενωσιακής ενοποιητικής διαδικασίας, θα περιορισθεί στο ρόλο του κανονιστικού οδηγού μιας όλως περικεκομμένης, λειψής τελολογίας. Έτσι λ.χ., για όσους η αποκλειστική στόχευση της Ε.Ε. οφείλει να περιορισθεί στη δημιουργία μιας Κοινής Αγοράς με συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, το Δίκαιο οφείλει να υπηρετεί μια σύστοιχη εργαλειακότητα, ήτοι να συγκροτεί τις κανονιστικές προϋποθέσεις της μετάβασης σε αυτή την αποκλειστική στρατηγική, τελολογική στόχευση. Ας μου επιτραπεί να πω, το έχω γράψει άλλωστε και αλλού, ότι θεωρώ την, εν λόγω, στόχευση εξόχως ρηχή, αλλά και ιστορικά ξεπερασμένη, σε κάθε δε περίπτωση ανεπαρκή να αντιμετωπίσει τα σημερινά θεμελιακά ζωτικά διακυβεύματα της ενοποιητικής διαδικασίας και πορείας¹⁹.

III. Καταστάσεις ανάγκης και ευρωπαϊκό Δίκαιο

Στο πλαίσιο αυτό, κρίσιμος εννοιολογικός τύπος στη σύγχρονη πολιτική πρακτική, με ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση στην ενωσιακή πολιτική πραγματικότητα, είναι αυτός της *‘κατάστασης ανάγκης ή εξαίρεσης’*. Χωρίς προφανώς το παρόν κείμενο να φιλοδοξεί να προβεί σε μια ολοκληρωμένη διεξοδική ανάλυση της υπόστασης της εν λόγω έννοιας,²⁰ ούτε καν σε μια

¹⁸ Πρβλ. εδώ τις θεμελιακές σκέψεις του Δ. Θ. Τσάτσου, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Εκδ. ΠΟΛΙΣ, 2007, ιδίως σελ. 70 επ. Βλ. επίσης Γ. Παπαδημητρίου, *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση – Επίκαιροι προβληματισμοί*, 1997, σελ. 34 επ.

¹⁹ Α. Μεταξάς, *Η Ευρώπη σε Κρίση – Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική*, ό.π.

²⁰ Οι εννοιολογικές οριοθετήσεις της έκτακτης ανάγκης είναι εγγενώς δυσχερείς και δυναμικές. Για τις μείζονες δυσκολίες συγκρότησης μιας συνεκτικής *‘συνταγματικής*

περιγραφή της τυπολογίας της εργαλειακής αξιοποίησης, στην οποία αυτή υπόκειται στο περιβάλλον της δομικής κρίσης της ενοποιητικής διαδικασίας, θα επιχειρηθεί κάτωθι μια συνοπτική αναφορά στο θέμα υπό μορφή κάποιων βασικών προκαταρκτικών παρατηρήσεων και επισημάνσεων. Αυτές κατατείνουν στην ενδεικτική, παραδειγματική αξιοποίηση της έκτακτης ανάγκης για την ανάδειξη της σημασίας που έχει η νοητική επαναπρόσληψη και ερμηνεία κομβικών πολιτειολογικών όρων για την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου.

Κατ' αρχάς, γιατί είναι σημαντική η θεωρητική ενασχόληση με το εννοιολογικό σχήμα της έκτακτης ανάγκης και των επίκαιρων σημασιολογικών μετεξελίξεών του; Μια περιεκτική, σύντομη, προφανώς όχι αποκλειστική απόκριση θα ήταν **ότι το οριακό είναι και το κατ' εξοχήν εννοιολογικά καίριο. Αναζητώντας το όριο, αναλύοντας την εξαίρεση, ερχόμαστε αναπόφευκτα πιο κοντά και στην κατανόηση του κανόνα.** Με άλλα λόγια, μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο μια έννομη τάξη επιλέγει να αντιμετωπίσει την οριακή (ακόμη και για την ίδια της την ύπαρξη) κατάσταση, συνειδητοποιούμε πολλά και για την ίδια τη φυσιολογία της κανονικότητας, αλλά και αντλούμε παραστάσεις για τον τρόπο που το Δίκαιο εν γένει αντιμετωπίζει κρίσεις, εν προκειμένω την κρίση της Ένωσης. Ίσως υπερβολική, αλλά πάντως χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του C. Schmitt, ότι η *έκτακτη ανάγκη* έχει για τη νομική επιστήμη σημασία ανάλογη του *θαύματος* στη θεολογία.²¹

θεωρίας της έκτακτης ανάγκης' (eine Verfassungstheorie des Ausnahmezustandes), ενόψει του ότι αυτή, κατά μία άποψη έστω, επιχειρεί να οριοθετήσει κανονιστικά το κανονιστικά μη οριοθετήσιμο (das schlechthin Nicht-Normierbare), βλ. τις εκτενείς αναφορές και παραπομπές στο: An. Anter/V. Frick, Der verdrängte Carl Schmitt – Ernst-Wolfgang Böckenfördes Diagnostik des Ausnahmezustandes, στο: R. Voigt (επιμ.), Ausnahmezustand – Carl Schmitts Lehre von der kommissarischen Diktatur, Nomos Verlag, 2013.

²¹ C. Schmitt, Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, 9η Εκδ., 2009, Berlin, σελ. 43. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες αναλύσεις στο M. Lemke (Hrsg.), Ausnahmezustand: Theoriegeschichte – Anwendungen – Perspektiven, Springer 2017.

1) Η παραδοσιακή θεώρηση της «έκτακτης ανάγκης»

α) Σύμφωνα με την παραδοσιακή πολιτειολογική θεώρηση, στοιχείο της εννοιολογικής υπόστασης της έκτακτης ανάγκης είναι το χαρακτηριστικό του **όλως εκτάκτου** και της **προσωρινότητας**. Σύμφωνα με αυτό είναι, κατά κανόνα²², και ο εγγενώς **συντηρητικός** χαρακτήρας της: Το δίκαιο της ανάγκης κατατείνει στην αποκατάσταση του *status quo ante*, ήτοι υφίσταται για να καταστεί εφικτή η υπέρβαση της ίδιας της έκτακτης ανάγκης και η επαναφορά της προϋφισταμένης (προ της παρείσφρησης των έκτακτων συνθηκών) κανονικότητας. Κανονικότητα δεν σημαίνει οπωσδήποτε αποκατάσταση του ίδιου ακριβώς corpus κανονιστικών ρυθμίσεων που ίσχυαν προ της έκτακτης ανάγκης, αλλά αποκατάσταση της προϋφισταμένης, κυρίως πολιτειακής και θεσμικής, *δομικής* κανονικότητας.

β) Έτερο βασικό χαρακτηριστικό της έκτακτης ανάγκης είναι η **κρατικογενής αναφορά** της. Πρόκειται για έναν μηχανισμό συνταγματικής ποιότητας, κατατείνοντα στη διασφάλιση της *κρατικής* υπόστασης έναντι μιας όλως έκτακτης ζωτικής της απειλής.

Με άλλα λόγια, το Δίκαιο της Ανάγκης -κατά κανόνα τουλάχιστον- συνιστά **τμήμα** της έννομης τάξης και όχι μέγεθος κείμενο **εκτός της**. Και τούτο διότι δεν αποτελεί, τυπολογικά έστω, διάρρηξή της.²³ Αντιθέτως, θα μπορούσε κανείς περιεκτικά να το περιγράψει ως το ενυπάρχον στην ίδια την έννομη τάξη οργανωμένο κανονιστικό πλαίσιο που θεσπίζει τους όρους της εξαιρετικής, προσωρινής συντεταγμένης άρσης της. Το Δίκαιο της Ανάγκης συνιστά συνεπώς το κανονιστικό πλαίσιο που θεσπίζει και συγκροτεί τη '*νόμιμη*' προσωρινή άρση

²² Υπάρχει και η σμιττιανή εξαίρεση της λεγόμενης «*souveräne Diktatur*», η οποία σε αντίστιξη με τη συνήθη μορφή, ήτοι την «*kommissarische Diktatur*», δεν κατατείνει στην αποκατάσταση της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης, αλλά στην εγκαθίδρυση μιας δομικώς νέας και ενός νέου πολιτικού συστήματος, λ.χ. μετά από έναν εμφύλιο πόλεμο, μια επανάσταση, μια πολεμική σύρραξη κλπ. Πρβλ. επί των προαναφερθέντων εκτενώς C. Schmitt, *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedanken bis zum proletarischen Klassenkampf*, 7 Aufl. 2006, München-Leipzig.

²³ Πρβλ. C. Schmitt, *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, Berlin 1964 (1928), σελ. 137.

(ή τον μερικό περιορισμό) της κανονιστικής ισχύος βασικών διατάξεων ή αρχών που συγκροτούν την ίδια την έννομη τάξη.

2) Ποιοτικές και λειτουργικές μετατοπίσεις της έκτακτης ανάγκης

Αυτά συνιστούν την λίγο πολύ παραδοσιακή κλασική θεώρηση του δικαίου της ανάγκης. Πού βρισκόμαστε όμως σήμερα; Πλέον, 'καταστάσεις εξαίρεσης καθίστανται συχνά ο κανόνας, και η 'έκτακτη ανάγκη' έχει χάσει τον '**έκτακτο**' χαρακτήρα της²⁴. Αυτή η ποσοτική πύκνωση οδηγεί σε μια προϊούσα αποδραματοποίηση της κατάστασης ανάγκης, η οποία αμβλύνει αναπόφευκτα και τα αντανακλαστικά αντίδρασης αλλά και την πυκνότητα του ελέγχου από την κοινωνία των πολιτών αλλά –σ' ένα διαφορετικό μεν, καίριο δε, πλαίσιο- και από τη δικαστική εξουσία. Έχω μιλήσει και αλλού για τον **επαπειλούμενο λόγο** ή τη μεταφορικά νοούμενη «**επαπειλούμενη δικαιοδοτική κρίση**»²⁵.

Κατ' αρχάς, σήμερα οι γενεσιουργοί παράγοντες της έκτακτης ανάγκης έχουν ποιοτικά μετατοπισθεί από το επίπεδο των πολέμων, των στάσεων και των εξεγέρσεων κατά κύριο λόγο στο χώρο της οικονομίας, όπως θα μπορούσαμε να σχηματικά να παρατηρήσουμε²⁶. Στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον της εποχής μας, ο χειρισμός, λ.χ., επενδυτικών πρωτοβουλιών Τραπεζών ή επενδυτικών funds στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, δύναται να

²⁴ Βλ. G. Agamben, Κατάσταση εξαίρεσης - Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα, Εκδ. Πατάκη, 2007. Πρβλ. και την ανάλυση του Γ. Καραβοκύρη για την ένθεση της προβληματικής στην ελληνική συνταγματική τάξη στην όλως ενδιαφέρουσα μονογραφία του "*Το Σύνταγμα και η κρίση: Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*", Εκδ. Κριτική, 2014.

²⁵ Πρβλ. με εκτενείς παραπομπές στην εγχώρια και ευρωπαϊκή επιστημονική συζήτηση Α. Μεταξά, Ο «επαπειλούμενος» δικανικός και κοινοβουλευτικός λόγος - Σκέψεις για την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής «συνταγματικής ταυτότητας», Το Σύνταγμα, 2012, σελ. 293-314. Βλ. Και J. H. H. Weiler, United in fear - The loss of Heimat and the crises of Europe, in: Papadopoulou/Pernice/Weiler (eds.), Legitimacy Issues of the European Union in the Face of Crisis – Dimitris Tsatsos in memoriam, Hart/Nomos, 2017, 359 επ.

²⁶ Πρβλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του J. Vogl, Der Souveränitätseffekt, Diaphanes, Zürich-Berlin 2015.

θέσει σε κίνηση μείζονες συστημικές κρίσεις, δυνάμενες να παραγάγουν ούτω καλούμενες καταστάσεις 'έκτακτης ανάγκης' στα κράτη μέλη της Ε.Ε.

Σε κάθε περίπτωση, η έκτακτη ανάγκη και το δίκαιό της πρέπει να ιδωθούν -στα ενωσιακά συμφραζόμενα- ανεξάρτητα από την πρωτογενώς κρατικογενή αφετηρία τους. Τούτο δεν είναι άλλωστε πρωτότυπο, υπό την έννοια ότι όλες οι κατά τη σύλληψή τους πρωτογενώς κρατικογενείς εννοιακές κατασκευές, τιθέμενες στα συμφραζόμενα του μεταεθνικού μορφώματος της Ένωσης, υφίστανται σημασιολογικές και λειτουργικές μετατοπίσεις. Το αυτό ισχύει για την έννοια της κυριαρχίας²⁷. Η μετατόπιση της απόφασης στο υπερεθνικό επίπεδο συνεπάγεται την ανάγκη εντοπισμού μηχανισμών παραγωγής νομιμοποίησης αλλά και κυριαρχίας εντός του ίδιου του υπερεθνικού πεδίου. Ο κρίσιμος χώρος της πολιτικής και νομικής Απόφασης μετατοπιζόμενος στο υπερεθνικό επίπεδο συστέλλει το πεδίο της εθνικής κυριαρχίας. Εδώ προσεγγίζουμε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι: Αυτή η μετάθεση της αρμοδιότητας λήψης της Απόφασης στο υπερεθνικό επίπεδο δεν μπορεί να οδηγεί στην εξάλειψη της δυνατότητας αποτελεσματικής δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία συνδιαμόρφωσης του περιεχομένου της. Ενώ θεωρώ συνεπώς προφανώς ευκατὰ και τελολογικά απαραίτητη τη συγκροτημένη συζήτηση και διαβούλευση για τη μεταφορά αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο υπερεθνικό επίπεδο, η άνευ προηγηθείσας ουσιαστικής δημοκρατικής διαβούλευσης, με συνοπτικές διαδικασίες τελούμενη μεταφορά αρμοδιοτήτων μείζονος αποφασιστικής σημασίας σε ενωσιακά θεσμικά όργανα μη αιρετά ή εν πάση περιπτώσει υποκείμενα σε άμεσο πολιτικό έλεγχο και υποχρεώσεις λογοδοσίας, όπως λ.χ. στη διοίκηση της ΕΚΤ, προφανώς θέτει μείζονα ζητήματα

²⁷ Ας θυμηθούμε τον σμιττιανό ορισμό: Κυρίαρχος είναι ο αποφασίζων για την κατάσταση ανάγκης, βλ. C. Schmitt, *Politische Theologie*, «Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet». Βλ. την αντίστιξη με τον επίκαιρο ορισμό του κυρίαρχου που διατυπώνει ο J. Vogl, ό.π., λαμβάνοντας υπόψη τη μετατόπιση προς την οικονομία των γενεσιουργών λόγων της έκτακτης ανάγκης: «Souverän ist, wer eigene Risiken in Gefahren für andere zu verwandeln vermag und sich als Gläubiger letzter Instanz platziert».

δημοκρατίας αναιρώντας κατ'ουσίαν την έννοια της πολιτικής κυριαρχίας²⁸. Έτσι, τα εθνικά κοινοβούλια τρέπονται ενίοτε σε χώρο περικεκομμένης δημοκρατικής λειτουργικότητας, επιφορτισμένα με την νομοθετική εξειδίκευση ειλημμένων «αλλού» αποφάσεων. Είναι σαφές ότι όλα τούτα συνιστούν ένα εύφλεκτο μείγμα όλως ευεπίφορο σε φωνές, οι οποίες υπό το σχήμα του ευρωσκεπτικισμού υιοθετούν μια δημαγωγική, εθνολαϊκιστική ατζέντα, φαινόμενο που άλλωστε συχνά βλέπουμε να αναπτύσσεται σε όχι ευάριθμα πλέον κράτη μέλη της Ένωσης.

3. Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα *legitimitas*

Σε αυτό ακριβώς το σημείο η παράγουσα καταστάσεις «εκτάκτου ανάγκης» πολύμορφη **κρίση** έχει ασκήσει μείζονα διαβρωτική επίδραση. Ως προελέχθη, τα εθνικά Κοινοβούλια, θεσμικά 'συμπιεσμένα' εν όψει και των διαχεόμενων περίπου μόνιμα υποβοσκουσών απειλητικών συσχετίσεων, δεν λαμβάνουν πλέον τις κατ'ουσίαν 'αποφάσεις', αλλά δρουν διεκπεραιωτικά, ασκώντας την όποια εξουσία τους μάλλον εντός παρά επί των πραγμάτων και των εξελίξεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επίκληση της έκτακτης ανάγκης διευκολύνει παράλληλα την ενίοτε παραλυτική εισπήδηση του οικονομικού στο πολιτικό και το νομικό. Είναι σαφές ότι η επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου οφείλει, ως κλάδος με διαπλαστική κοινωνικοπολιτική παρεμβατικότητα και διείσδυση, να αναλύσει και κριτικά επεξεργασθεί το φαινόμενο του έντονου δομικού επηρεασμού του Δικαίου, αλλά και της Πολιτικής, από την Οικονομία, όπως και τις ποικίλες ποιοτικές του μεταλλάξεις.²⁹ Μια συστηματική τέτοια

²⁸ Ο Ευ. Βενιζέλος, ό.π., σελ. 22 επ. ορθά επισημαίνει ότι η απώλεια κυριαρχίας στο εθνικό επίπεδο δεν μεταπίπτει στην κυριαρχία του μεταεθνικού. Έτσι, η «μετοίκηση» της κυριαρχίας στο μεταεθνικό επίπεδο οξύνει την κρίση της αντιπροσώπευσης και της δημοκρατικής συμμετοχής στο εθνικό επίπεδο. Πρβλ. και R. Esposito, *A Philosophy for Europe*, Polity Press, 2018, σελ. 5 επ., J. H. H. Weiler, ό.π., σελ. 365.

²⁹ Αν και η συγκεκριμένη θεματική δεν συνιστά αντικείμενο κριτικής επεξεργασίας στο παρόν κείμενο, πρέπει εντούτοις να επισημανθεί ότι, αν και η αλλοτριωτική εισπήδηση του Οικονομικού στο Δίκαιο, σχηματικά καλούμενη 'οικονομικοποίηση του Δικαίου', ενδέχεται να παρουσιάζει άκρως προβληματικές πτυχές, οι εν γένει νομικές συσχετίσεις δεν μπορεί να δομούνται ερήμην των δεδομένων της οικονομίας και της επιστήμης της.

επεξεργασία των εν λόγω δομικών αλληλεπιδράσεων, από κοινού με τις συνέπειές τους, δεν φαίνεται να έχει επιχειρηθεί μέχρι σήμερα με επάρκεια. Τούτο είναι, όμως, απαραίτητο, για να είναι κανείς σε θέση να εξηγήσει και αποτιμήσει τις αντιδράσεις και το ρόλο του Δικαίου στο περιβάλλον της δομικής κρίσης που η ενοποιητική διαδικασία διέρχεται.³⁰

Στα ενωσιακά συμφραζόμενα, για παράδειγμα, κατ' επίκληση της κρίσης και της «έκτακτης ανάγκης», που αυτή παράγει, συνταγματοποιούνται όχι μόνο συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής, αλλά και ευρύτερα συγκεκριμένες δομικές πολιτικές προσεγγίσεις για τη διαμόρφωση της οικονομίας. Αυτό το φαινόμενο είναι μείζονος σημασίας με βαθύτερες προεκτάσεις και επιπτώσεις. Τούτο διότι δια της συνταγματοποίησης (Konstitutionalisierung) συντελείται μια κατ' ουσίαν **εκβολή** των αντίστοιχων θεματικών από το πεδίο της πολιτικής διαβούλευσης και δημοκρατικής απόφασης.³¹ Ποιος είναι, συνεπώς, ο ρόλος και η λειτουργικότητα της υπερδιευρυνόμενης, σημασιολογικά μεταλλασσόμενης έκτακτης ανάγκης; Θα έλεγε κανείς συνοπτικά, η δημιουργία μιας **legitimitas**, η

Έτσι, λ.χ. η νομική αρχιτεκτονική της ενωσιακής νομισματικής πολιτικής δεν μπορεί να συγκροτηθεί ερήμην οικονομικών δεδομένων και αναγκαιοτήτων. Από την άλλη πλευρά, η συνταγματοποίηση συγκεκριμένων οικονομικών και νομισματικών επιλογών οδηγεί, ως επισημάναμε, στη 'θωράκισή' τους από τη δυνατότητα κριτικής τους επαναπροσέγγισης και στην εκβολή τους από το πεδίο της νομικής και πολιτικής διαβούλευσης. Πρβλ. σχετικά Π. Παυλόπουλο, Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης - Ο οικονομικός "Λαβύρινθος", ο νεοφιλελεύθερος "Μινώταυρος" και ο θεσμικός "Θησέας", Εκδ. Οργ. Λιβάνη, Αθήνα, 2013.

³⁰ Πρβλ. τις οικείες αντίστοιχες αναπτύξεις, με επικέντρωση στο γνωστικό αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης που διατυπώνει η P. Dobner, Politik und Recht in der Schuldenkrise, στο D. Grimm/Al. Kemmerer/Chr. Möllers (επιμ.), Gerüchte vom Recht, Nomos Verlag, Schriftenreihe „Recht im Kontext“, Bd. 1, 2015, σελ. 25 επ.

³¹ Πρβλ. σχετικά D. Grimm, Die Rolle der nationalen Verfassungsgerichte in der europäischen Demokratie, στο έργο του ίδιου, Europa ja – aber welches? Zur Verfassung der europäischen Demokratie, C. H. Beck 2016, σελ. 199 επ., ο οποίος επισημαίνει ότι συνταγματοποιείται μια οικονομική πολιτική χαμηλότατων δημοσιονομικών ελλειμμάτων, απόφαση που παρεισφρέει καίρια στο προστατευτικό πεδίο θεμελιακών κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων.

οποία ενίοτε απαιτεί και τη συνταγματοποίηση της μιας και μόνης απόφασης. Αυτής που θα ανασχέσει τον -(πλέον όχι μόνον) **έκτακτο**- κίνδυνο.

Δεν επιτρέπει ο χώρος τις όποιες αναλυτικότερες τοποθετήσεις επί του φαινομένου, κρίσιμη είναι, ωστόσο, έστω η περιγραφική του ανάδειξη και οριοθέτηση. Ας συγκρατήσουμε απλώς εδώ ότι οι σημασιολογικές μεταλλάξεις της κατάστασης «έκτακτης ανάγκης» λειτουργούν σήμερα και ως νομικό κεντρικό νομιμοποιητικό επιχείρημα, κατ' επίκληση του οποίου η οικονομία και οι αγορές διεισδύουν στον ζωτικό χώρο της πολιτικής μέσω της αποπολιτικοποίησης σειράς κρίσιμων αποφάσεων. Το ενωσιακό δίκαιο διαδραματίζει έναν κομβικό ρόλο δια της συνταγματοποίησης προσεγγίσεων σχετιζομένων με την ουσία της στρατηγικής κατεύθυνσης της οικονομικής πολιτικής. Για παράδειγμα, η κανονιστική κατοχύρωση σε ενωσιακό επίπεδο μιας συγκεκριμένης δημοσιονομικής πολιτικής, βασισμένης στα πρότυπα της πολιτικής λιτότητας και των εξαιρετικά χαμηλών δημοσιονομικών ελλειμμάτων, αφαιρεί κατ' ουσίαν όλο το πλέγμα των σχετικών αποφάσεων, εν όψει και της αρχής της υπεροχής, από το πεδίο της δημοκρατικής διαβούλευσης στο εσωτερικό των Κρατών Μελών και, εν γένει, από τη σφαίρα της Πολιτικής. Εδώ συνεπώς, η «έκτακτη ανάγκη» παρέχει τη νομιμοποίηση για μια ενεργοποίηση του Δικαίου εις βάρος του ζωτικού χώρου της δημοκρατικής απόφασης και ζύμωσης.

Η καθ' υπερβολήν νομική αξιοποίηση τέτοιων επικλήσεων του «εξαιρετικού και έκτακτου» επηρεάζει την ίδια την πολιτική υπόσταση της εξουσίας, ως διαβουλευσιακής και συλλογιστικής πράξης. Αναγόμενη αυτή η επισήμανση στο ενωσιακό επίπεδο, η κατάχρηση του ιδεολογικού τόπου της 'έκτακτης ανάγκης' υπονομεύει συνεπώς τον πυρήνα της δημοκρατικής λειτουργίας της ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, ο οποίος, όπως και αλλού έχω επισημάνει, συνίσταται στην παραδοχή του εγγενώς διαφιλονικούμενου χαρακτήρα των πολιτικών ζητημάτων και αποφάσεων, στην καίρια αυτή, αλλά και δύσκολη ενίοτε, διαλεκτική σχέση μεταξύ συναίνεσης και διαφωνίας, πλουραλισμού, σύμπτωσης ή και σύγκρουσης βουλήσεων, μεταβολής και σταθερότητας. Το Δίκαιο ως αποτέλεσμα της ίδιας της πολιτικής διαδικασίας οφείλει να αναγνωρίζει αυτή την αναιρεσιμότητα και την εν δυνάμει μεταβλητότητα και εγγενή

προσωρινότητα των πολιτικοοικονομικών διακυβευμάτων και αποφάσεων. Έχει ορθά παρατηρηθεί ότι η ουσιαστική αναίρεση της δημοκρατίας ελλοχεύει όταν αίρεται αυτή η διαπερατότητα και αναιρεσιμότητα των πολιτικών σχέσεων, με μια λέξη: όταν αίρεται η πολιτική ποιότητα του δικαίου.³² Η ανάσχεση αυτού του φαινομένου συνιστά μείζον διακύβευμα για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο σήμερα.

IV. Επιλογικές επισημάνσεις

Οι προηγηθείσες αναπτύξεις ανέδειξαν ως βασική προσδοκώμενη συνεισφορά του επιστημονικού κλάδου του ευρωπαϊκού δικαίου στα συμφραζόμενα της μείζονος, δομικής κρίσης της ενοποιητικής διαδικασίας τη συνδρομή του στην καλλιέργεια βασικών για την επιβίωση της Ένωσης προϋποθέσεων: στη δόμηση ταυτοτικών τόπων μέσω της συγκρότησης μιας «ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας» με επίκεντρο το Κράτος Δικαίου ως κομβικό πυλώνα της αξιακής υπόστασης της Ένωσης. Ο όρος «*συνταγματική ταυτότητα*» επελέγη εδώ με προφανή νοητικό ορίζοντα την καίρια στιγμή ενστάλλαξης ταυτοτικής υπόστασης και αξιακού στίγματος δια του Δικαίου στον μακρύ, όχι συγκυριακό, χρόνο: Το Σύνταγμα.

Αυτή η δόμηση ταυτοτικών τόπων δια του Δικαίου, απαραίτητη προϋπόθεση, για να «κρατηθούν τα άστρα της Ευρώπης μαζί»³³ σε αυτόν τον ιστορικά πρωτόγνωρο δυϊσμό ομοιογένειας και διαφορετικότητας που απηχεί το «*Einheit in Vielfalt*», προϋποθέτει εντούτοις μείζονες μεθοδολογικούς επανακαθορισμούς του ίδιου του ευρωπαϊκού δικαίου, συγκλίσεις του με τις λοιπές ανθρωπιστικές επιστήμες (*Geisteswissenschaften*) και ανανοηματοδοτήσεις κομβικών πολιτειολογικών εννοιών και επιχειρηματολογικών σχημάτων στο πλαίσιο ενός

³² Ley, *Die fehlende Opposition – Konzeptionelle Schwierigkeiten nicht-staatlicher Demokratievorstellungen*, στο: C. Franzius/Fr. C. Mayer/J. Neyer (επιμ.), *Grenzen der europäischen Integration – Herausforderungen für Recht und Politik*, Nomos Verlag, 2014, 197-198.

³³ Δανείζομαι τη διατύπωση της Aleida Assmann, *Der europäische Traum – Vier Lehren aus der Geschichte*, C.H. Beck, 2018.

μεταπολιτειακού ευρωπαϊκού πολιτειολογικού λόγου³⁴. Ως ένα κομβικό τέτοιο εννοιακό σχήμα χρήζον αναλυτικής επανοριοθέτησης η παρούσα μελέτη προσέγγισε την “έκτακτη ανάγκη”. Χωρίς αξιώσεις πληρότητας ο συγγραφέας προσπάθησε να αναδείξει την τάση εμπέδωσης μιας όλως προβληματικής νέας *legitimitas* και τους εξ’ αυτής απορρέοντες κινδύνους απονεύρωσης του Πολιτικού και, δι’ αυτού, του ίδιου του Δικαίου.

³⁴ Δ. Τσάτσος, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Εκδ. Πόλις, 2007, σελ. 156 επ. Πρβλ. και Δ. Ν. Χρυσόχδου, *Για μια ευρωπαϊκή Res Publica*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.